

Т. М. Рудич

АНТРОПОЛОГІЧНИЙ МАТЕРІАЛ ЧЕРНЯХІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ З РОЗКОПОК І. ГЕРЕТИ

В статті описані результати досліджень 127 кістяків з могильника в Чернелів-Руському. За результатами проведених досліджень на могильнику домінує кельтський елемент, принесений племенами вельбарської культури.

Ключові слова: Антропологічний матеріал, антропологічні дослідження, вельбарська культура.

Вивчення антропологічного складу населення черняхівської культури є важливою ланкою при дослідженні етногенетичних процесів, що проходили на теренах України. Черняхівська культура є одним з найбільш яскравих явищ в історії нашої країни I тис. н. е., вона досліджується вже біля ста років, але питання її формування, антропологічного складу населення та його подальшого розвитку залишаються дискусійними. Переважна більшість сучасних дослідників додержуються поліетнічної концепції черняхівської культури, але підходять до неї з різних позицій, інколи діаметрально протилежних. При суттєвому розходженні в поглядах жодна інформація, яка може сприяти об'єктивізації картини не є зайвою. Вирішення більшості питань етнокультурного розвитку вимагає комплексного підходу при дослідженні, з залученням різних джерел — археологічних, історичних, лінгвістичних, етнографічних та антропологічних, кожне з яких має свої переваги. Антропологія дозволяє визначити склад та ступінь фізичної спорідненості популяцій; з'ясувати вихідну територію груп, що мігрували та прослідкувати напрямки їхнього руху; висвітлити роль окремих етнічних компонентів у формуванні населення; визначити співвідношення аборигенного та прибулого населення на окремій території, намітити напрямки генетичних зв'язків населення. Якщо культура та мова

можуть поширюватися шляхом запозичень, то поява нового антропологічного типу пов'язана з прибуттям нових груп населення, бо сам по собі фізичний тип людини мало змінюється у часі, принаймні значно повільніше, ніж мова та культура. Тому питання спадкоємності або зміни населення зі значною точністю можуть бути вирішені на антропологічному матеріалі.

На жаль, антропологічний матеріал, який репрезентує західний регіон України представлений фрагментарно. Це стосується практично усіх хронологічних періодів. Але питання формування антропологічного типу слов'ян, складання антропологічного типу українців та низка інших питань не можуть бути вирішені без матеріалів з Західної України.

I. Герета був одним з тих археологів, хто розумів усю важливість антропологічного матеріалу та зробив внесок у ліквідацію лакуни, що виникла у зв'язку з відсутністю у колекціях кісткових решток з західноукраїнського регіону. З розкопок I. Герети походить антропологічний матеріал черняхівської культури з низки могильників, що розташовані в Тернопільській області: у с. Біла, с. Чернелів-Руський, Чистилів, с. Токи. Антропологічний матеріал з Чистилів досліджувався Т.С. Кондукторovou (1979), а з решти могильників — Т. Рудич (2004). Він дозволив антропологам по новому поглянути на населення черняхівської культури.

Найбільш інформативним виявився матеріал з могильника Чернелів-Руський (досліджено 127 кістяків черняхівської культури). Антропологічний матеріал, що репрезентує цей могильник виявилася дещо неочікуваним, а тому особливо цікавим [Рудич, 2004a].

Чоловіча серія з могильника характеризується довгою, середньоширокою, високою че-

репною коробкою, доліхокранною за формою. Обличчя на межі середнього та низького, вузьке, ортогнатне. Горизонтальне профілювання його різке. Орбіти низькі, середньоширокі, за покажчиком мезоконхні. Ніс низький та вузький, за покажчиком середньоширокий. Кістки носа виступають на межі малих та середніх розмірів.

Жіноча група у середньому вияві вона довгу, середньошироку, високу черепну коробку, мезокранну за формою. Обличчя на межі низьких та середньовисоких величин, середньошироке. Обличчя мезогнатне, горизонтальне профілювання обличчя помірно на верхньому рівні та різке на зигомаксиллярному. Орбіти низькі, середньоширокі, мезоконхні. Ніс низький, середньоширокий, за покажчиком широкий. Кістки носа виступають на межі середніх та великих розмірів.

З урахуванням статевого диморфізму жіноча група має коротшу, ширшу та нижчу черепну коробку, нижче та ширше обличчя, нижчі та ширші орбіти, нижчий та ширший ніс, що виступає сильніше. Тобто чоловіки та жінки з Чернелева-Руського мали різне генетичне походження.

За допомогою різних статистичних методів серія порівнювалась з широким колом груп Європи. Так за методом Пенроуза було проведено міжгруповий аналіз 50 хронологічно близьких чоловічих серій Європи за 10 таксономічно значущими ознаками найближчими чернелівцям виявляються — чоловіки з могильника вельбарської культури Масломенч, черняхівських могильників Малаєшти та Велика Бугаївка.

Жіноча збірна серія з Чернелева-Руського при порівнянні за 10 ознаками у колі 36 європейських серій виявили найбільшу подібність до серій з Боромлі та збірної вельбарської культури Нижньої Вісли.

В середньому вияві чернелівська група має статистичну та морфологічну подібність до серій вельбарської культури Польщі. В основі населення культури бачать готів, хоча питання про етнічну приналежність вельбарських племен складне. Значний вплив на формування культури мало субстратне населення цієї території (Х. Вольфрам, К. Godlowski). Антропологічна неоднорідність населення вельбарської культури відзначається польськими дослідниками (J.Gładkowski-Rzeczuska). Тому антропологічні паралелі черняхівців Західної України з вельбарськими популяціями потребують детального розгляду.

Доліхокранний, з довгою та високою черепною коробкою, вузьким та невисоким обличчям тип, який є домінуючим серед чоловічого населення Чернелева-Руського і визначає середні характеристики серій, має витоки в стрічковій та шнуровій кераміці Центральної та Західної Європи. Він фіксується на могильниках лінійно-стрічкової кераміки Чехії, Південно-Захід-

ної Германії, Ельзасу, Східної Германії, на могильниках шнурової кераміки Чехії (Богемії), Західної Польщі (Одеська група), Середньої Германії, Саксо-Тюрингії. У культурі шнурової кераміки Західної та Центральної Європи деякі дослідники бачать витоки кельтського етногенезу. Антропологічно продовжує цю морфологічну лінію у Центральній Європі ціла низка могильників: це серії унетицької культури Північно-Західної та Середньої Богемії, Сілезії, серії кновізерської культури Чехії. Доліхокранні з високою черепною коробкою та вузьким невисоким обличчям типи визначають збірну серію латенської культури Австрії, Чехії та Угорщини, котру датують IV—I ст. до н. е. та пов'язують з кельтськими групами. Морфотип у чистому вигляді зникає з антропологічної карти Європи трохи пізніше за історичних материкових кельтів, після бурхливих подій, пов'язаних з Переселенням народів та досить суттєвого механічного змішання.

Для нас найбільш важливим є те, що даний морфологічний тип не став базовим ні для германців, а ні для слов'ян. Головний масив німецькомовного населення склався на іншій антропологічній основі та виявився (на рівні середніх груп) досить однорідним на значних територіях від населення Скандинавії до лангобардів Північної Італії. Для усіх них характерні довгі але невисокі черепні коробки та середньоширокі обличчя. Відзначимо, що і для слов'ян характерна мезодоліхокранія та середня ширина обличчя. До того ж вони мають інші пропорції обличчя та його деталей.

Таким чином, нам видається логічним пов'язати доліхокранний вузьколиций морфотип, з центральноєвропейським населенням (кельтами) або їх нащадками. Морфотип є домінуючим для центральноєвропейських кельтських груп, хоча кельти не є антропологічно однорідними.

Кельти на протязі значного часу грали велику роль у житті Європи. Вони вважаються головними творцями латенської культури та залишили слід у культурах багатьох народів континенту. На сьогоднішній день розповсюдженою є думка, що дана культура займала територію Середньої Європи. Латенські пам'ятки Закарпатської області певний час вважалися найбільш східною групою середньоевропейського латена, але окремі археологи писали про проникнення кельтів східніше Карпат (Ю. Кухаренко, Л. Крушельницька, Д. Мачинський). Дослідження останнього часу підтверджують присутність вихідців з кельтського або кельтізованого середовища Центральної та Західної Європи на землях на схід від Карпат (М. Бандрівський, В. Еременко, В. Котигорошко). Так, археологи припускають, що у II — початку I ст. до н. е. кельтські племена не лише могли проникати на Верхнє і Середнє Придністров'я, але й, розселяючись, осідати анклавом та ство-

рювати торгові факторії (Л. Крушельницька, М. Бандрівський).

На території України мовознавцями засвідчена кельтська гідро- і топоніміка (О. Трубачев, О. Стрижак, К. Тищенко). У західному регіоні України кельтське коріння лінгвісти бачать в багатьох випадках, починаючи від назви річки Серет і закінчуючи цілою низкою топонімів з коренем — Рус [Стрижак, 1989]. Ми враховуємо, що топоніми не завжди чітко датуються і їх далеко не завжди можна прив'язати до певного хронологічного зрізу та культури. Але коли кількість кельтомовних топонімів та етнонімів, які фіксуються античними джерелами і сучасними дослідниками на даній території, більша від кількості латенських пам'яток, то це вимагає пояснень.

Археологи фіксують помітний латенський вплив на пам'ятки Східної Європи межі нашої ери (латенізацію культур). На Сході Європи латенізованими вважаються культури: Поенешти-Лукашівка, зарубинецька, пшеворська. Серед носіїв Поенешти-Лукашівської культури називають бастарнів. Можливо, у складі бастарнських племен були і кельти. Принаймні, Тіт Лівій називає бастарнів галатами і наголошує на подібності мови бастарнів та їх звичаїв до мови і звичаїв кельтського племені скарбісків. У складі поліетнічної зарубинецької культури деякі дослідники бачать бастарнів і кельто-іллрійців (І. Каспарова). Поліетнічною вважається і пшеворська культура. Не виключено, що у її створенні брала участь і частина кельтів. Їх присутність бачать на території Сілезії, Куявах, Малої Польщі (J. Rosen-Przeworska, A. Cofta-Broniewska, І. Русанова).

Кельти могли потрапити в Україну у складі населення латенської або латенізованих культур. Але у нашому випадку між такими культурами як латенська, Поенешти-Лукашівка, зарубинецька та черняхівськими пам'ятками існує певний хронологічний розрив (за сучасними датуванням культур). При такій ситуації, появу кельтів або їх нащадків у складі черняхівської культури легше пояснити як наслідок міграцій, що можливо спричинив рух готів. Нашадки кельтів з західних територій могли бути захоплені міграційним потоком.

Взаємовідносини між кельтами та германцями мають довгу історію. Окремі дослідники схиляються до думки, що сам етнонім «германці» кельтського походження і на початку належав одному з прирейнських племен. Кельтизованими вважаються деякі зарейнські племена II ст. до н. е. — I ст. н. е., наприклад кімри та тевтони (М. Шукін, В. Еременко). Кельти виявили суттєвий вплив на релігійні інститути давніх германців та військову справу. Частина німецької лексики, що пов'язана з релігійними, військовими, адміністративними, економічними функціями походить з кельтської. З кельтської мови виводять німецьке Reich — держава,

Amt — управління, Frei — вільний, Weih — священний та інші. Але для нас особливо цікаво, що кельтське коріння мають і окремі готські слова: Reiks — король, Magus — раб [Казакевич, 2007]. Це може свідчити на користь прямих контактів кельтського та власне готського населення. Зона кельто-германських контактів була досить широка. Окремі кельтські групи могли підніматися у північні широти. Так Тацит наводить інформацію, що збирачі бурштину на побережжі Свейського океану (західний берег Балтійського моря) розмовляли мовою близькою до бретонської (кельтської) мови.

Поява трупопокладень на могильниках германців Північної Європи окремі дослідники також пов'язують з кельтськими впливами, бо інгумація була розповсюджена на кельтських могильниках у різні час. Археологи висловлювали також думку, що у вельбарській культурі звичай трупопокладення виник завдяки кельтським впливам [Шукін, 2005]. В свою чергу звичай інгумацій в черняхівській культурі, скоріше за все, був також запозичений з заходу, можливо з вельбарської культури [Магомедов, 2001]. Тобто, кельтські впливи на черняхівський поховальний обряд могли йти через вельбарську культуру. Принаймні антропологічні матеріали з низки черняхівських могильників (особливо західного та центрального регіонів) демонструють західний та північно-західний характер зв'язків. Ідея трупопокладень у I—V ст. н. е. поширилася і у балтів. Досліджувалися великі балтські могильники за цим обрядом. Вважається, що цей звичай розповсюджувався з заходу, з території, яку займало балтське плем'я прусів. Тобто, в Прибалтиці могло існувати джерело, яке поширювало цю ідею.

Перекіс саме в бік центральноєвропейської (кельтської) складової на антропологічному матеріалі окремих могильників черняхівської культури, таких як Чернелів-Руський, виник якраз через те, що нащадки кельтів, які ховали там померлих, частіше вдавалися до обряду трупопокладення, аніж представники інших етнічних груп.

Могильник Чернелів-Руський має свою специфіку. На ньому ховали переважно за обрядом трупопокладення (98 % усіх похованих). Тут також фіксується найбільший серед черняхівських могильників відсоток порушених поховань — 95 % [Герета, 1989]. Нами був досліджений кістковий матеріал з черняхівських поховань могильника (до 202 поховання включно). Порушення кістяків охоплює жіночі і чоловічі поховання, а також різні вікові групи — від дітей у віці Infantilis 1 (до 6—7 років) до людей зрілого віку (Maturus). Цікавим є те, що на черняхівських могильниках інших регіонів рідко руйнувалися дитячі поховання. Найбільший їх відсоток припадає на західний регіон (Чернелів-Руський, Оселівка та могиль-

ник Масломенч у Польщі). Частина кісток в порушених похованнях відсутня, частіше всього це череп та кістки верхньої частини скелета. Вони могли бути викинуті під час пограбування, або бути вилучені для якихось ритуальних дій. Повністю виключати можливість пограбування могил на черняхівських могильниках не можна. Могили грабували у різні часи та в різних культурах, хоча в даному випадку вражає тотальна руйнація могил рядового населення. В культурах, які хронологічно та територіально близькі черняхівській, такого масштабного руйнування не спостерігається. Але в низці випадків ідея пограбування черняхівських поховань викликає суттєві заперечення. Так на могильнику Чернелів-Руський в порушених могилах зберігся інвентар, інколи досить цінний, наприклад, срібні та бронзові фібули або намисто. Серед порушених кісток знаходять цілий посуд. Це погано вписується у схему пограбування, а також в схему актів вандалізму. Більше того, в похованні 168 з Чернеліва-Руського І. Геретою фіксується порушений кістяк, від якого збереглися лише ноги, а замість верхньої частини скелета покладено посуд. На інших могильниках черняхівської культури (Нагорне, Петриківці та інші) відзначаються випадки, коли кістки порушеного скелета, хоча далеко не всі, акуратно складені одна на одну («пакуночком»), чим навряд би займалися вандалі та грабіжники. Усе це заставляє схилитися до думки тих дослідників археологів, які вважають, що у більшості випадків ми маємо справу з ритуальними діями. Але якщо це так, то виникає цікава ситуація: на могильнику Чернелів-Руський ми маємо найбільший серед черняхівців відсоток трупопокладень, найбільший відсоток порушених поховань, включаючи й дитячі. Це може свідчити на користь того, що саме цей регіон знаходився близько або в епіцентрі виникнення цього ритуалу. На більш східних та південних територіях, цей звичай не досягає такого масштабу, а дитячі поховання взагалі досить рідко чіпали.

Порушення скелетів частіше проходило в той час, коли м'яккі тканини або зв'язки вже розклалися. Найкраще це фіксується у тих випадках, коли окремі кістки кінцівок лежать на місці, а інші довгі кістки, які були анатомічно пов'язані з ними (досить важкі, щоб їх могли переміщати гризуни), відсутні або знаходяться в іншій частині ями. Частими також є випадки, коли в черняхівських похованнях лишається нижня щелепа, але відсутній череп. Зрозуміло, що це можливо тільки після руйнації м'язів. Але руйнування поховання могло проводитися і тоді, коли м'язи ще частково трималися. Такі випадки фіксувалися, наприклад, І. Геретою в похованні 58 з Чернелева-Руського. Темпи руйнації м'яких тканин можуть суттєво відрізнятися, це залежить від багатьох чинників.

Традиція порушених поховань можливо також пов'язана з кельтськими ритуальними

звичаями. Якщо ми звернемося до усіх хронологічно близьких народів Європи, то змушені будемо констатувати, що найбільш часто кістки людського скелета фігурують саме в кельтських ритуалах. У кельтів існував культ черепів. Поховання окремих черепів зустрічаються і на черняхівських могильниках. На кельтських пам'ятках зустрічаються і розчленовані тіла або частина тіл, які потім були викладені у спеціальному порядку. Наприклад, у Гордіоні обабіч тулуба жінки 35—45 років лежали її ноги, а до шиї було приставлено голову молоді жінки 16—21 року. А на місці ж голови останньої лежала нижня щелепа чоловіка похилого віку (J. Danboj, P. Selinsky, M. Voigt). Велика кількість кісток окремих скелетів фіксується на кельтському святилищі у Рібемонсюр-Анкр (Північна Галія). Вважається, що вони є рештками 5 тисяч осіб, що були принесені в жертву (M. Amandy, V. Brouquier-Redde, L. Delestree). Але надто вже багата кількість фрагментів кістяків наводить на думку, що могло мати місце і приношення в святилище часток кістяків людей, які були поховані десь в іншому місці. Фіксується також і присутність в святилищах не кісток, а їх муляжів (І. Русанова).

В окремих порушених похованнях черняхівців трапляються окремі кістки не одного, а 2-х або 3-х скелетів. Іноді археологи мають справу з досить складними комбінаціями. Так на могильнику Чернелів-Руський у великій ямі (за звітом п. 55), разом з найбільшою в черняхівській культурі кількістю серпів та кіс (8 предметів) були знайдені рештки дитини та дорослої людини. Можливо ми маємо справу з ритуальними діями. Але спроби реконструкцій релігійного життя давніх народів, як правило, є дуже гіпотетичними.

Можливо, в черняхівській культурі ми маємо справу з модернізацією старих кельтських вірувань. Відомо, що поховальний звичай кельтів зазнавав значних змін. Можливо, до маніпуляцій з скелетними рештками, матеріалом, м'яко кажучи, делікатним, нащадки носіїв кельтських традицій, які опинилися у черняхівському середовищі, були психологічно найбільш готові.

Останнім часом збільшилася база даних по кельтській культурі. Для нас найпоказовішою є ситуація на околицях кельтського світу. Значні археологічні роботи проводилися в Галатії (Мала Азія). Сюди у 3 ст. до н. е. переселилася значна група кельтів (біля 20 тис. за Тітом Лівієм). Цікаві результати дали розкопки в Гордіоні, який був довгий час центром переселенців. На пам'ятнику слабо читаються матеріальні сліди центральноєвропейських впливів, домінує антична традиція в керамічному виробництві та домобудуванні. Але кельти зберегли певні релігійні ритуали, про що ми вже згадували. Топоніміка в регіоні є кельт-

ською. Переселенці довго зберігали мову, незважаючи на еллінське оточення. Цікаву інформацію доніс до нас св.Ієронім, який був добрим знавцем мов та перекладачем Біблії. Він відвідав Галатію у 4 ст. н. е. (через 600 років після приходу туди кельтів) та відзначив, що місцеве населення розмовляє мовою, якою говорить плем'я тревєрів на правому березі Рейну, тобто кельтською [Казакевич, 2007]. Тобто, популяція з Галатії зберегла своє кельтське обличчя в мовній та релігійній сфері, але в сфері матеріальній, яку досліджує археологія, латенська складова читається слабо. У випадку з черняхівською культурою може виявитися близька картина. Люди, що були біологічними нащадками кельтів, в рамках черняхівської культури чудово зберегли свій фізичний тип, можливо модернізовані релігійні уявлення та мову, але їх матеріальна культура зазнала значних змін. Правда зазначимо, що деякі археологи знаходять паралелі окремим формам черняхівської кераміки на західних територіях, в зоні римського лімесу, де мешкали кельти (О. Гудкова, О. Шаров, О. Гей, І. Бажан). М. Шукін вважає, що у 3 ст. н. е. на Верхньому, Середньому Дунаї та прирейнських областях сталася значна активізація кельто-римських ремісників. З цього району в зону черняхівської культури могли доходити не тільки ремісничі зразки, але й окремі майстри [Шукін, 2005].

На антропологічному матеріалі наявність центральноєвропейського (кельтського) компоненту фіксується на всій території черняхівської культури, але на Західній Україні — досить істотна. Його кількість важко пояснити присутністю окремих мандрівних майстрів. З погляду антрополога, можна говорити про центральноєвропейську складову населення черняхівської культури.

Жіноча та чоловіча серії з Чернелева-Руського склалися на різній антропологічній основі. Знайти витоки мезокранного, з середньошироким, відносно низьким обличчям, низькими орбітами та широким носом типу, який характерний для жінок, представляється складною справою. Але антропологічний тип, який є домінуючим і характеризує жіночу збірну серію черняхівської культури Західної України, має значні історичні перспективи у давньоруську добу в слов'янських групах. Близькі (з урахуванням статевого диморфізму) за розмірами та пропорціями черепи матимуть жінки та чоловіки слов'янських груп території Західної України, Північної України та Молдови (тиверські могильники), а також східних районів Любеліщини.

Вельбарська, черняхівська культура та культура Синтана де Муреш — це культури, де археологічно фіксуються значні міграційні потоки. Відзначимо, що чоловічі групи були більш мобільні, аніж жіночі, у походах на великі відстані приймали участь, головним чином чоловіки. При влаштуванні груп переселенців на нових місцях

склад населення часто поповнювався за рахунок місцевих жінок. Ілюстративна ситуація, яка склалася на могильниках вельбарської культури Польщі. Досить суттєво відрізняються між собою за складом чоловіча та жіноча серії Масломенської групи. Чоловіча серія складається, головним чином, з носіїв середземноморського антропологічного типу, а у жіночій серії домінуючими є лапаноїдний тип (W. Kozak-Zuchman). Цікаво, що у добу середньовіччя у серії з території Любеліщини (Грудек Надбужний) лапаноїдний тип є домінуючим як в чоловічій, так і в жіночій серіях. Це дає підставу стверджувати, що принаймні жіноча частина населення, похованого на могильниках вельбарської культури Грудека та Масломенча, може бути генетично пов'язана з мешканцями цього регіону доби середньовіччя. Маємо ситуацію близьку до нашої.

Останнім часом більшу увагу стали приділяти проблемі кельто-слов'янських контактів, але в цьому напрямку більше працюють лінгвісти (В. Мартинов, О. Трубачев, О. Стрижак). На антропологічному матеріалі ми фіксуємо на території Західної України в черняхівську добу зону слов'янських та кельтських контактів. Маємо надії, що ця проблема буде вирішена завдяки спільним діям представників різних дисциплін.

Герета І.П. Новые могильники черняховской культуры Западной Подолии и вельбарская культура // KW. — Lublin, 1989. — Т. 2. — С. 283—297.

Казакевич Г.М. Кельти за межами «кельтського світу»: моделі етнокультурної взаємодії // Археологія. — 2007. — № 4. — С. 87—95.

Кондукторова Т.С. Антропологические материалы черняховской культуры Украины // Могильники черняховской культуры. — М., 1979. — С. 163—204.

Магомедов Б.В. Черняховская культура. Проблема этноса. — Lublin, 2001.

Рудич Т.О. Антропологічний склад населення черняхівської культури Західної України // Археологія. — 2004. — № 3. — С. 388—397.

Рудич Т.О. Антропологічний склад населення черняхівського могильника Чернелів-Руський. // АБУ 2002—2003 рр. — К., 2004а. — С. 388—397.

Стрижак О. Кельти й Україна // Наука і культура. Україна. — К., 1989. — С. 266—277.

Шукін М.Б. Готский путь (готы, Рим и черняховская культура). — СПб, 2005.

T. M. Rudych

ANTHROPOLOGICAL MATERIAL OF CHERNYACHIV CULTURE FROM GERETA'S EXCAVATION

At the article was described the results of excavation of 127 skeleton from burial ground in Cherneliv-Rusky. For the results of investigation on the burial ground, the scientists made conclusion about dominating Celtic element, which was brought by tribes of Velybark's culture.